

„DO SERCA PRZYTUL...” – CZYLI DLACZEGO WARTO BYŁO MIEĆ PSA Z PERSPEKTYWY RZYMIAN (I NIE TYLKO)

Jacek Wiewiorowski

Uniwersytet Gdański

Pies jest najlepszym przyjacielem człowieka. Powiedzenie to znamy wszyscy, nie bardzo zastanawiając się nad głębokością więzi łączącej dwa tak odległe, a zarazem bliskie gatunki ssaków: *Homo sapiens sapiens* i *Canis familiaris*. W niniejszym tekście postaram się przedstawić wybrane poglądy starożytnych Rzymian na temat psa oraz jego miejsca w kulturze rzymskiej, ukazując zarazem uniwersalny wymiar części z nich. Osobiście traktuję to zadanie jako wykonanie zaległego obowiązku, gdyż ponad dekadę temu nie zdecydowałem się, mimo zachęt ze strony redakcji, zamieścić tekstu w numerze zasłużonego poznańskiego periodyku „Czas Kultury”, właśnie psom poświęconego („Czas Kultury” 2002, nr 1: *Pies w kulturze polskiej*).

Wywód swój muszę poprzedzić zastrzeżeniem, że syntetyczne uwagi nie mogą uwzględniać bogactwa różnych tradycji w rozległym *Imperium Romanum*. W prowincjach status psów był odmienny i z uwagi na siłę kultów oraz tradycji lokalnych niekiedy wyższy, a w części niższy¹. Ze względu na całkowitą odrębność tradycji judeochrześcijańskich w tym względzie pominąłem również uwagi im poświęcone².

1 Por. na przykładzie najlepiej pod tym względem przebadanych Wysp Brytyjskich. Smith, 2006, niemal wszędzie.

2 W tradycji żydowskiej dominował stosunek negatywny, który trafnie podsumowała Raisor, 2005, 66: „the Israelites disliked dogs and they regarded them as «unclean» lowly creatures (...) and may have found dogs to be useful for guarding flocks, they never considered them to be pets or companions”. Skądinąd praca ta jest w zakresie domestykacji psów już częściowo przebrzmiała. Patrz: niżej. O stanowisku chrześcijaństwa wobec zwierząt w ogóle piszę skrótowo pod koniec niniejszego tekstu.

Dlatego też obraz, który staram się zarysować, jest zaledwie wstępnym szkicem roli psa w pogańskim Rzymie.

Pliniusz Starszy (23–79 rok), w swojej *Historii naturalnej*, zbierającej informacje na temat znanego Rzymianom świata, fragment poświęcony psom zaczyna słowami:

Plin. H. N. 8.142: *Ex his quoque animalibus, quae nobiscum degunt, multa sunt cognitu digna, fidelissimumque ante omnia homini canis atque equus.*

„Na poznanie zasługuje także wiele z tych zwierząt, które żyją w naszej bliskości, a przede wszystkim najwierniejsze człowiekowi: psy i konie” (tłum. I. i T. Zawadzcy).

W dalszej części wywód pisarza, naszpikowany anegdotami o przykładach psiej wierności wobec swoich panów oraz wykorzystywaniu przez inne ludy psów w ramach działań wojennych, pełen jest podziwu dla innych psich zalet, a zwłaszcza ich zdolności do zapamiętywania osób i miejsc. Wprawdzie uwagi Pliniusza Starszego na temat psów nie zajmują pierwszego miejsca we fragmentach *Historii Naturalnej* poświęconych zwierzętom lądowym, ale wśród zwierząt udomowionych to właśnie psy omawia on na początku. W opinii Pliniusza na czoło wysuwa się zwłaszcza psia zręczność w polowaniu i ostrość węchu.

Podobnie psie zalety wychwalają inni autorzy rzymscy, którzy dodają do nich pominięte przez Pliniusza role psa jako stróża ludzkiego domostwa i pomocnika pasterza, a także ulubionego domowego pupila oraz psa wykorzystywanego w armii rzymskiej i walczącego na arenie. Wielość ról pełnionych przez psa czyniła go w ich świetle wszechobecnym towarzyszem życia Rzymianina³. O psach pisano często i najczęściej pochlebnie, także w komedii rzymskiej, która z powodu swojego charakteru daje szczególnie obraz społeczeństwa rzymskiego od III wieku p.n.e.⁴. Łacina nie zawiera w ogóle zbyt wielu złożzeń zawierających słowo *canis* („pies, suka”) o konotacji negatywnej, w odróżnieniu od wielu innych języków, w tym polszczyzny. Znano za to wiele powiedzeń i przysłów związanych z psami, z najsłynniejszym *canis fidelis* („wierny [jak] pies”) na czele, symbolicznie oddającym naturę relacji między psem a jego właścicielem⁵. Różnorodnie były też nadawane psom imiona⁶.

W pierwszym rzędzie kilka słów należy poświęcić związkom tych zwierząt z reli-

3 Patrz: przekrojowo z nowszej literatury: Amat, 2002, s. 25–92. Rozdział poświęcony psom zatytułowała ona właśnie „*Le chien, compagnon omniprésent*”. Podstawowymi opracowaniami dotyczącymi psa w kulturze antycznej są nadal: Keller, 1909, s. 91–151 (obejmujący wszystkie kultury starożytne, ale główną uwagę poświęcający Antykowi); Orth, 1910. Patrz też: Vesey-Fitzgerald, 1957, s. 31–52; Toynbee, 1973, s. 101–124; Campbell, 2014, niemal wszędzie, zwłaszcza s. 271–274. Por. też pouczające syntetyczne zestawienie Bodson, 2001. Ostatnio w piśmiennictwie polskim patrz: Zwolska, 2014, zwłaszcza s. 60–165. Inne prace przywoływane będą sukcesywnie.

4 Por. Lilja, 1965, niemal wszędzie. Pomimo niekompletności zachowanych źródeł, wyraźnie widać w jej świetle na ogół pozytywny stosunek do psa. Na temat komedii rzymskiej por. też Skwara, 2001, niemal wszędzie.

5 Powiedzenie to nawiązuje do bajki poety Fedrusa (15? p.n.e.–50 n.e.?) pod tym tytułem: Phaedr. 1.23. W języku greckim samo słowo *κύων* („pies”) było obraźliwe, a wśród prawie stu złożzeń je zawierających wiele ma taką wymowę. Patrz: Lilja, 1976, zwłaszcza s. 126–129; Wesołowska, 2012, s. 9, 16–17. Por. też na przykładzie j. angielskiego w USA: Haber, 1965.

6 Poza pracami cytowanymi w przypisie 3, najważniejszym studium pozostaje Mentz, 1933. Patrz też: pogłądowe zestawienie: <http://www.unrv.com/culture/names-for-roman-dogs.php>.

gią Rzymian, w których życiu odgrywała ona pierwszoplanową rolę⁷. Warto pamiętać, że wierzenia i praktyki religijne należą do ludzkich uniwersaliów kulturowych, a jak dowodzi część badaczy, potrzeby religijne są jedną z najbardziej naturalnych skłonności człowieka, wykształconych na bazie moralności, której korzenie tkwią w biologicznej ewolucji poprzedzającej pojawienie się człowieka współczesnego około 200–150 tys. lat temu⁸. Od dawna też, o czym będzie jeszcze mowa, w wierzeniach religijnych człowieka dużą rolę odgrywa pies.

Nic dziwnego więc, że i Rzymianie w swojej religii przypisywali psom ważną funkcję, choć nie oddawali im czci boskiej, podobnie jak Grecy, za pośrednictwem których mogli również zapożyczyć udział tych zwierząt w niektórych obrzędach religijnych⁹.

Symboliczne dla roli tych zwierząt w samym Rzymie jest to, że bliźniacze bóstwa opiekuńcze Rzymu *Lares praestites* wyobrażano z reguły jako młodzieńców z siedzącym między nimi psem, a ich ubrany w psie skóry kapłanom towarzyszył w ceremoniach religijnych pies¹⁰. Zwierzęta te uczestniczyły w obrzędach i składano je też w ofierze podczas niektórych publicznych ceremonii religijnych: *Augurium canarium*, *Lupercalia*, *Robigalia* (w przypadku tych ostatnich sugerowane są ich wspólne korzenie z tradycjami innych ludów indoeuropejskich)¹¹. Obecność psa (czarnego), lub być może nawet jego wyobrażenia, chroniła przed złym omenem, w tym uwalniać miała od kłęski suszy; krew psów miała uwalniać zaś od trucizn, a krew miesięczna suki przeciwdziałać wściekliznie. Żywym psom i częściom ich ciał oraz psim wydzielinom przypisywano w ogóle właściwości lecznicze¹². Dużą wagę przykładano do oceny ich zachowań, a zwłaszcza wydawanych przez nie dźwięków – wycia i szczekania w kontekście znaków wróżebnych¹³.

7 Nie sposób podać nawet w przybliżeniu ważniejszych prac poświęconych temu zagadnieniu i stąd poprzestaję na odwołaniu do jednego z nowszych kompendiów: Rüpke, 2007, z dalszą literaturą. Dla polskiego czytelnika nadal niezastąpiona jest Jaczynowska, 1987.

8 Pogląd ten głosi m.in. prymatolog Frans De Waal, którego dwie książki dostępne są od niedawna w polskim tłumaczeniu: Frans De Waal, 2013; Frans De Waal, 2014. Prawdopodobnie również potrzeby religijne narastały stopniowo wśród naszych wymarłych przodków, poczynając być może już od *Homo erectus*, który pojawił się ok. 1,8 miliona lat temu, ale najdalej od *Homo heidelbergensis*, który żył w okresie między 400–600 tys. lat temu. Patrz: ostatnio Geetz, 2013, z obszerną literaturą. Ostatnie odkrycia postulujące intencjonalny pochówek u tzw. *Homo naledi* mogą przesuwać tę granicę jeszcze wcześniej, aczkolwiek interpretacja tych znalezisk i ich datowanie są bardzo kontrowersyjne. Patrz: Berger, 2015; Dirks, 2015.

9 Por. Franklin, 1921, s. 74–80; Burriss, 1935.

10 Por. np. Waites, 1920 i z nowszych prac Kaczor, 2012, s. 221–230, z dalszą literaturą.

11 Patrz: np. Delatte, 1937, zwłaszcza s. 93–101; Tennant, 1988; Blaive, 1995.

12 Zgodnie z powiedzeniem przekazany przez późnoantycznego autora Marcellusa Empiryka (przełom IV i V wieku) twierdzono nawet „Kto cierpi na ból żołądka, winien opasać się psią smyczą, aby sobie ulżyć” (*Corregia canina medius cingatur qui dolebit ventrem, statimque remediabitur*).

13 Psy mogły pełnić też odmienne funkcje w pogańskich kultach regionalnych. Patrz: np. Smith, 2006, s. 14–70; Gourevitch, 1968; Petrilli, 2009, zwłaszcza s. 19–24; Trckova-Flamee, 2010.

Niektóre aspekty łączące psa z religią rzymską nie miały jednak pozytywnych konotacji. Łączono je z czarną magią i, zapewne z racji przypisywanej im skłonności do pożerania ciał zmarłych, z bóstwami chtonicznymi¹⁴. Powodowało to, że psy dotykało tabu; pomimo iż z reguły stróżowały przy świątyniach, do niektórych z nich nie miały wstępu. Kapłanom Jowisza Najlepszego i Największego (*Flamini dialis*), najważniejszego bóstwa rzymskiego panteonu, wśród licznych obostrzeń nie wolno było ich dotykać ani nawet wymawiać imienia psa¹⁵. Nie spożywano też z zasady mięsa psiego, które w diecie akceptowano przede wszystkim w celach leczniczych¹⁶. Poważne zarzuty Rzymian w stosunku do psów, rzutujące na ich postrzeganie jako zwierząt nieczystych, związane były również z ich nieokiełznaną seksualnością w okresie rui oraz zjadaniem nieczystych pokarmów¹⁷. Rzymianie celebrowali również dorocznie *Supplicia canum* („karanie psów”), święto, w trakcie którego wieszano żywe psy na krzyżu (*crux*) lub widłach (*furca*), a gęsi strojono w złoto i purpurę, z którymi potem paradowano po ulicach miasta. Według legendy miało ono upamiętniać gęsi kapitolinińskie, które rzekomo uchroniły Kapitol, ostrzegając obrońców w trakcie najazdu Galów w 390 roku p.n.e., podczas gdy psy stróżujące zasnęły¹⁸.

Psa umieszczano też z niejasnych powodów pośród zwierząt, które uczestniczyły w wykonaniu archaicznego rytuału *poena cullei* (kara worka)¹⁹. W jej ramach zaszywano skazańca żywcem w skórzanym worze wraz z psem, kogutem, wężem, kotem i wrzucano do morza lub rzeki. Kara ta groziła sprawcom odrażającej zbrodni *parricidium* (morderstwa najbliższych krewnych)²⁰.

Magiczne pojmowanie psa powodowało również, że ich wyobrażenia znajdujemy na mozaikach umieszczanych przy wejściach do domów; najśłynniejszy tego typu

14 Ofiary z psów składano *Manie Genicie*, starej rzymskiej bogini chtonicznej, odpowiedzialnej za rodzenie się martwych dzieci. Patrz: Plu. RQ 52. oraz np. Graf, 2004. Od Greków Rzymianie przejęli natomiast kult *Hecate*, nazywanej niekiedy suką lub wilczycą i której składano też ofiary z psów oraz kojarzono z tymi zwierzętami. Patrz: np. Plu. RQ 68 oraz Rabinowitz, 2005 (podrozdział: *Dogs and Dirt*).

15 Plu. RQ 111.

16 Por. Rzeźnicka, 2014, zwłaszcza s. 218–219, 428.

17 Szczególnie dotyczyło to zachowania suk w rui, co przekładało się na przypisywanie kobietom niezdolności do kierowania pożądaniem seksualnym i miało wymiar mizoginiistyczny, który skądinąd głęboko przenikał wszystkie aspekty rzymskiej kultury. Patrz: np. Lilja, 1965, s. 69; Oliensis, 2009. O obrazie kobiety w rzymskiej kulturze patrz: przekrojowo rozdział [w:] Fantham, 1994, s. 207–394.

18 Patrz: np. Horsfall, 1981.

19 Na temat *poena cullei* patrz: m.in. Kupiszewski, 1971; Nardi, 1980, niemal wszędzie; Dębiński, 1994; Jońca, 2008, zwłaszcza s. 268–270. O jej odzwierciedleniu w źródłach narracyjnych patrz też: Düll, 1971, s. 135.

20 Tak rozumiano *parricidium* na pewno od końca Republiki, a w okresie Cesarstwa uzupełniono katalog osób o powinowatych, współmałżonka i narzeczonego/narzeczoną. Patrz: Jońca, 2008, niemal wszędzie, z dalszą literaturą (o zmianach katalogu krewnych oraz sporach na temat zakresu stosowania – s. 76–77, 92–103, 235–246). Wpłynęła ona na rozumienie odrębnego przestępstwa morderstwa krewnych oraz na popularyzację kary worka w czasach nowożytnych, stosowanej jednak w niektórych ówczesnych porządkach prawnych jako kary dla dzieciobójczyni. Patrz: przekrojowo Klementowski, 2005 (m.in. na przykładzie praw obowiązujących w I Rzeczypospolitej).

zabytek z Pompejów opatrzony został dodatkowo napisem *Cave canem* („Strzeż się psa”)²¹. Przedstawienia psów znaleźć można też na mozaikach i rzeźbach dokumentujących życie codzienne Rzymian i wyobrażeniach scen mitologicznych, a także na nielicznie zachowanych z czasów rzymskich przykładach malarstwa (ściennego)²².

Szczególnie dużo wyobrażeń związanych jest z uczestnictwem psów w polowaniach²³. Wbrew prezentowanym w piśmiennictwie poglądom, wolni Rzymianie – a nie tylko niewolnicy i wyzwolenicy, czy wyłącznie pasterze – polowali od niepamiętnych czasów z konieczności lub dla rozrywki, a zajęcie to nie było pogardzane czy jego dopuszczalność kwestionowana²⁴. Odmienne jednak niż w tradycji greckiej, polowanie nie było traktowane przez Rzymian jako element edukacji obywatela-wojownika²⁵. Łowy arystokratów czy zwykłe polowanie były dla Rzymian raczej tylko prywatną rozrywką albo zajęciem niezbędnym do utrzymania się przy życiu. Myśliwemu rzymskiemu zaś towarzyszył wierny pies, o czym świadczy, poza wskazanymi wyżej dowodami ikonograficznymi, treść utworów literackich poświęconych łowom, a w tym wykorzystywanym w ich trakcie psom oraz ich układowi – *cynegetica*²⁶. W polowaniach bowiem Rzymianie wykorzystywali specjalnie hodowane do tego celu rasy psów. Najpełniejsze ich zestawienie daje greckojęzyczny pisarz Flawiusz Arrian (80–160 n.e.) w swojej przeróbce pierwszej pracy pod tym tytułem, napisanej przez Ksenofonta (430–355 p.n.e.)²⁷. Arrian opisuje psy myśliwskie różnych ludów, dodając szczegółowe informacje na temat sposobu ich układania oraz wykorzystywania i na tej podstawie wnioskować można, że w jego czasach znano różne rasy molosów, psów gończych i chartów²⁸.

21 Pompeje, Casa del Poeta Tragico. Patrz: np. Bergmann, 1994. Szereg wersji zdjęć mozaiki dostępnych jest na stronie: [https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Cave_canem_mosaic_\(Pompeii\)](https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Cave_canem_mosaic_(Pompeii)).

22 Patrz: np. Toynbee, 1973, s. 101–124; Zwolska, 2014, s. 71–76.

23 Tamże. Najpełniej zagadnienie techniczne związane z używaniem psów podczas polowań przez Rzymian omawia Aymard, 1951, s. 275–293. Por. też Merlen, 1971, zwłaszcza s. 46–64. Nadal istotny jest w tym względzie też Orth, 1914 oraz z nowszych prac Anderson, 1985, niemal wszędzie (wbrew tytułowi poświęconemu głównie tradycjom greckim i rzymskim).

24 Patrz: przykładowo Orth, 1914, col. 552 oraz mniej zdecydowanie Aymard, 1951, s. 5–41; Anderson, 1985, s. 83–100. Prace te akcentują, że zwyczaj polowań mieli zaszczyć u Rzymian Grecy w II wieku p.n.e. Słusznie zakwestionował ten pogląd, odwołując się do różnorodnych typów źródeł, Green, 1996, z dalszymi odwołaniami do literatury przedmiotu. Wskazał on m.in., iż na tej tezie zaważyło wąskie uwzględnienie arystokratyczne pojęcia polowania jako łowów z udziałem koni, które ugruntowało się w piśmiennictwie dopiero na początku XX wieku. Patrz też: Ślapek, 2010, s. 450–453 (s.v. Myśliwstwo „sportowe”).

25 Patrz: ostatnio Barringer 2002, niemal wszędzie, z dalszą literaturą.

26 Patrz: zwłaszcza Grat. Cyn.; Nemes. Cyn.; Oppian, *Cynegetica*. Patrz też: z innych źródeł narracyjnych przykładowo treść komedii Plauta cytowana [w:] Green, 1996, s. 243.

27 Patrz: z nowszej literatury np. Phillips, Willcock, 1999, niemal wszędzie oraz Stadter, 1976; Bosworth, 1993, zwłaszcza s. 233–242.

28 O trudnościach wyciągania wniosków na temat ras psów znanych Rzymianom, wraz z charakterystyką znanych w źródłach ras patrz: z nowszych prac najpełniej Aymard, 1951, s. 235–274, z dalszą literaturą. Patrz: ogólnie na temat hodowli psów w antyku: Brewer – Clark – Philips, 2001, niemal wszędzie. Patrz też: przykłady w artykułach opublikowanych [w:] Crockford, 2000, s. 141–190.

Bliższe informacje na temat typów psów znanych Rzymianom daje też Lucjusz Juniusz Moderatus Kolumella (ca 4–65 n.e.?) w *De re rustica* 7.12, najwybitniejszym i najobszerniejszym ze znanych rzymskich traktatów agronomicznych²⁹. Według niego psy dzieliły się w zależności od powierzanych im zajęć na podwórzowe, pasterskie i myśliwskie. Kolumella uważał, że rolnik musi posiadać psa, ale pochwalał jedynie chowanie psów podwórzowych i pasterskich, które różniły się pod względem pożądanego fenotypu i cech charakteru³⁰.

Rzymianie znali też psy bojowe, które wykorzystywano zasadniczo w dwóch rolach – psy te brały udział w *venationes*, rodzaju igrzysk cyrkowych (obok psów myśliwskich) oraz korzystano z ich umiejętności w armii rzymskiej³¹. We współczesnej kulturze popularnej występuje mit bojowych oddziałów psich u Rzymian, ale w istocie wykorzystanie psów w armiach rzymskich było ograniczone³². W późnoantycznym podręczniku Flawiusza Wegecjusza Renatusa pt. *Epitome rei militaris*, podsumowującym rzymskie tradycje w zakresie wojskowości, wspomniane są tylko psy stróżujące (Veg. Mil. 4.26)³³. Z innych źródeł wiemy, że wykorzystywano też psy tropiące, gończe i zaganiające stada towarzyszące oddziałom armii rzymskiej w marszu lub ścigające niewolników³⁴. Nie wydaje się natomiast, aby w armii rzymskiej psy były wykorzystywane przez Rzymian w walce zwartych oddziałów armii. Mit ten powstał zapewne na bazie opowieści o psach bojowych Galów (również sprowadzanych z Brytanii), przytaczany przez greckiego geografę Strabona (64 p.n.e.–24 n.e.)³⁵, a także wzmianek o bojowym wykorzystaniu psów przez inne ludy starożytne³⁶. Psy w armii rzymskiej miały swoich opiekunów i być może zapewniano im nawet opiekę weterynaryjną, gdyż

29 Por. o literaturze agronomicznej Mikołajczyk, 2004, niemal wszędzie (o Kolumelli: s. 231–256).

30 Kolumella dzielił z innymi autorami łacińskimi niezwykle pozytywny obraz psa, którego w pierwszych zdaniach poświęconego im fragmentu *O Rolnictwie* wychwalał jako wernego towarzysza człowieka, nieprzekupnego strażnika i najbardziej czujnego wartownika oraz obrońcy. Podawał on również podstawowe informacje na temat układania, hodowli psów i domowych sposobów ich leczenia. Patrz: Col. *De re rustica* 7.12. 1, 10–14; 7.13.

31 Z polskich autorów o fenomenie igrzysk Słapek, 2010, zwłaszcza s. 703–708 (s.v. *Venationes*), z dalszą literaturą. Por. też z punktu widzenia instytucji prawa rzymskiego Kubiak, 2014, niemal wszędzie. O obrożach obronnych (*melium*) psów pasterskich pisał Marek Terencjusz Warron (116–27 rok p.n.e.), w *De re rustica* („*O gospodarstwie rolnym*”): Varro, R. R. 2.9.15. Nie jest wykluczone, że w podobne obroże wyposażano psy występujące na arenie.

32 Patrz: gra komputerowa *Rome Total War 2*; film *Gladiator*, reż. R. Scott, USA 2000. Por. też zabawną dyskusję toczoną na ten temat na: <http://historum.com/ancient-history/77601-use-dogs-roman-army.html>.

33 Na temat Wegecjusza i jego znaczenia por. z nowszych prac Richardot, 1998, niemal wszędzie; Charles, 2007, niemal wszędzie.

34 Patrz: zestawienie [w:] Kitchell, 2014, s. 47–53 (zwłaszcza 50).

35 Str. Geographus 4.5.2. Patrz: szerzej o psach u Strabona: Malinowski, 2003, s. 98–103.

36 Na temat wykorzystania bojowego psów przez inne ludy starożytne patrz: np. Forster, 1941; Fletcher, 1941; Mayor, 2006, s. 145–146; Zwolska, 2014, s. 120–126. Wiadomo, że psy są nadal wykorzystywane w wojsku i oddziałach zmilitaryzowanych. Patrz: przykładowo Sloane, 1955–1956; Rogak, 2011, niemal wszędzie. Na przykładzie armii USA patrz też: krótkie opracowanie English, 2000.

wśród żołnierzy wymieniany jest zajmujący się głównie końmi *veterinarius / medicus veterinarius*³⁷. Wspomniany wyżej Wegecjusz przypuszczalnie napisał poświęconą leczeniu koni *Digesta Artis Mulomedicinae*, w której jeden z rozdziałów poświęcono wściekłości u psów (Veg. Vet. 2.148.2). Choroba ta budziła wśród starożytnych, jak i w późniejszych czasach, przerażenie, gdyż nie znano realnych jej przyczyn i skutecznych sposobów leczenia³⁸.

Szczególnie odbierać ją musieli właściciele psów trzymanyh w domach, ponieważ Rzymianie traktowali niektóre zwierzęta, a zwłaszcza małe psy, jak domowych ulubieńców, troszcząc się o swych pupili bez względu na koszty³⁹. W tym kontekście pogładowy obraz dają znaleziska z Pompejów, które wskazują na utrzymywanie przez ich mieszkańców licznej grupy małych psów, które mogły być psami trzymanyh w domach⁴⁰. W świetle innych badań zooarcheologicznych, wprawdzie na mało reprezentatywnej ilościowo próbie zachowanych szkieletów, wiadomo, że Rzymianie utrzymywali psy, zwłaszcza małe, w dobrej kondycji⁴¹. Niezwykle pogładowego materiału dostarczają w tym względzie jednak przede wszystkim łańskie inskrypcje nagrobne, przybierające postać rozbudowanych epigramów łańskich oraz przedstawienia figuratywne psów (często wraz z opiekunem)⁴². Przykładowo, na jednym z najczęściej przywoływanych w tym kontekście zabytków właściciel nakazał przedstawić sukę (ciężarną?, rasy szpic?) i wykuć napis: *Helenae alumnae / animae / incomparibili et / benemerenti* („Helenie wychowywanej jak córka, duszy niezrównanej i pracowitej”)⁴³. Niestety, bliższa prawdzie jest odmienna interpretacja tego zabytku: suka była pupilką

37 Na temat weterynarii antycznej patrz: ogólnie Walker, 1973; Fischer, 1988. Niewiele wiadomo o samych *veterinariis*. Patrz: Adams, 1995, niemal wszędzie, z dalszą literaturą.

38 Patrz: przekrojowo Blancou, 1994.

39 Lazenby, 1947 i z nowszych prac przykładowo Bodson, 2005; Gilhus, 2006, s. 28–31.

40 Patrz: Zedda, 2006. Arr. *Cyn.* 9 zalecał nawet, aby psy gończe spały z właścicielami, dzięki czemu tworzyć się miały bliskie więzi między panem i psem oraz krytykował wspólne legowiska dla psów myśliwskich, zwłaszcza kiedy psy leżały na niewielkiej przestrzeni i dotykały się.

41 MacKinnon, 2010. O wartości psa świadczyła też zalecana dla nich wysokokaloryczna dieta – w przypadku psów myśliwskich opisana przez Arr. *Cyn.* 8 (dla szczeniąt do dziewiętego miesiąca oraz w przypadku choroby – mleko, dorosłym chorym zwierzętom zalecał on tłuste mięso, rosół z wieprzowiny z chlebem lub pieczoną wątrobę; skądinąd w razie choroby Flawiusz Arrian zalecał też głodówki). Kontrastuje ona z dietą większości mieszkańców *Imperium Romanum*, której głównym składnikiem były produkty zbożowe. Patrz: np. Kokoszko, Jagusiak, Rzeźnicka, 2014.

42 Patrz: np. Granino Cecere, 1994. Tekst ten poświęcony jest pomnikowi na cześć ukochanej suki o imieniu *Aeolis* – AE 1994: 348 (Praeneste/Gallicano nel Lazio). Autorka wzmiankuje jednak też inne analogiczne zabytki. Por. również wpisy na blogu Petera Kruschwita (<https://thepetrifiedmuse.wordpress.com>): *The Master and Margarita* (Posted on April 14, 2015); *Every Dog Has His Day* (Posted on June 20, 2015). Epigrafik ze swadą i przystępnie omawia niektóre z wzmiankowanych przez nią tekstów, opatrując je angielskimi tłumaczeniami. Patrz też: tłumaczenia podawane na: <https://www.thedodo.com/9-touching-epitaphs-ancient-gr-589550486.html>.

43 CIL VI 19190 (Rzym – przypuszczalnie druga połowa II wieku). O tej rasie psów patrz: Peterson 2011.

młodej niewolnicy o tym imieniu i tej ostatniej poświęcono nagrobek wykonany z szarego marmuru⁴⁴. Warto przy tym podkreślić, że obyczaj intencjonalnych pochówków psów od czasów prehistorycznych był niezwykle rozpowszechniony, co interpretowane jest jako wyraz szczególnego miejsca tych zwierząt w ramach ówczesnych wierzeń religijnych⁴⁵. Zarówno Rzymianie, jak i Grecy zasadniczo jednak nie praktykowali pochówków psów (i innych zwierząt)⁴⁶. Stąd tym bardziej nagrobki psów i poświęcane im epitafia świadczą o emocjonalnym, osobistym stosunku rzymskich właścicieli wobec swoich ulubieńców.

Psy nie uległy bowiem nigdy procesowi uprzedmiotowienia, który dotykał od czasów neolitu część zwierząt domowych. W jego wyniku owce, kozy, bydło i świnie oraz inne masowo hodowane zwierzęta podlegały tzw. komodyfikacji, stając się w konsekwencji w oczach ludzi trzodą hodowlaną⁴⁷. Świadectwem komodyfikacji w okresie rzymskim jest przykładowo wyliczenie cen zwierząt hodowlanych oraz fragmentów ich tuszy w dioklecjańskim edyktie o cenach maksymalnych z początku IV wieku⁴⁸.

Psy oraz koty i niektóre inne zwierzęta już w czasach rzymskich ulegały natomiast stopniowo odwrotnemu procesowi, upodmiotowienia, by jako hołubieni pupile uzyskać w ostatnich czasach odrębny status prawny⁴⁹. W czasach rzymskich proces ten nie był jednak wyraźnie zaznaczony, jakkolwiek poglądy filozoficzne popularne w czasach rzymskich niekiedy rozważały szczególne miejsce psa⁵⁰.

44 Patrz: Koch, Wight, 1988, s. 85–86 (Nr 30), z wcześniejszą literaturą.

45 Patrz: przekrojowo Morey, 2010, s. 150–187 i np. Losey, 2011.

46 Znanie są one jednak w prowincjach i dowodzą trwałości lokalnych praktyk religijnych. Patrz: na przykładzie Brytanii Bodson, 2005; Smith, 2006, s. 14–70.

47 O przemianach stosunku do głównych zwierząt hodowlanych (bydła, świń i owiec) w okresie od neolitu do czasów współczesnych patrz: Marciniak, 2005, s. 39–53. Według niego relacje w stosunku do zwierząt znajdowały wyraz w tzw. *Folk taxonomy*, klasyfikacjach i kategoryzacjach zwierząt, znacznie odbiegających od podziałów naukowych sięgających czasu renesansu (tamże, s. 54–59).

48 *Edictum Diocletiani de pretiis rerum venalium* 4.1; 32. Por. także na tle innych źródeł poglądomo: Iłski, 2012.

49 Znalazł on wyraz we współczesnym prawodawstwie dotyczącym zwierząt, w którym zwierzęta domowe są objęte większą ochroną. Patrz: np. *European Convention for the Protection of Pet Animals*, 13.11.1987 czy polska Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 roku o ochronie zwierząt (Dz.U. z 1997 r. Nr 111 poz. 724 ze zm.). Status zwierząt w polskim porządku prawnym, z uwagami prawnoporównawczymi omawia Goettel, 2013, niemal wszędzie. Zmiany w prawodawstwie korespondują w części z postulatami biocentryzmu. Patrz: na ich temat szerzej Emmenegger, Tschentscher, 1994. Por. też przekrojowo na temat współczesnych debat wokół statusu zwierząt: Sunstein, Nussbaum, 2005, niemal wszędzie.

50 Patrz: poglądomo Dierauer, 1977, zwłaszcza s. 180–187; Steiner, 2005, s. 38–111. Por. też poglądomo na temat relacji wobec zwierząt w starożytności w perspektywie porównawczej: Onida, 2008.

Według prawa rzymskiego wszystkie zwierzęta podzielały status rzeczy, którymi władał człowiek⁵¹, psom jednak, mimo iż zaliczano je do grup zwierząt domowych (*bestiae domesticae*) oraz czworonogów (*quadrupes*), przyznawano osobne miejsce⁵².

Nie wchodziły one w skład tzw. *res mancipi*, grupy obejmującej podstawowe składniki majątkowe rolników rzymskich od czasów wczesnej Republiki Rzymskiej, tj. grunty italskie, służebności gruntowe wiejskie na gruntach italskich, niewolników oraz czworonożne zwierzęta pociągowe i juczne⁵³.

Psów nie włączano również do grupy określanej jako *pecudes*, obejmującej udomowione czworonożne zwierzęta żyjące w stadach, których właściciele w przypadku wyrządzenia przez nie szkód ponosili odpowiedzialność na podstawie *Lex Aquilia*, datowanej najczęściej na 286 rok p.n.e. i odnoszącej się do bezprawnego uszkodzenia cudzej rzeczy⁵⁴. W ramach interpretacji tej ustawy przez jurystów rzymskich⁵⁵ dopuszczano tylko odpowiednie jej stosowanie wobec szkody wyrządzonej przez psa użytego jak narzędzie⁵⁶:

-
- 51 Por. np. Dig. 6.1.1.1: *Ulpianus libro 16 ad edictum. pr. Post actiones, quae de universitate propositae sunt, subicitur actio singularum rerum petitionis. 1. Quae specialis in rem actio locum habet in omnibus rebus mobilibus, tam animalibus quam his quae anima carent, et in his quae solo continentur.* („Ulpian w księdze szesnastej komentarza do edyktu. Po skargach, które zostały przewidziane dla całego majątku, wprowadzona została skarga odnosząca się do pojedynczych rzeczy. 1. Ta szczególna skarga rzeczowa dotyczy wszystkich rzeczy ruchomych, zarówno zwierząt, jak i przedmiotów nieożywionych, a także tych rzeczy, które związane są z gruntem”). Tłum. według: *Digesta Iustiniani*, t. 2, s. 106–107.
- 52 Por. przekrojowo na temat statusu zwierząt np. Jackson, 1978; Onida, 2012 (w tym: s. 145–146 o *bestiae domesticae* oraz s. 155–164 o *quadrupes*). Patrz też: ściśle na temat psów z nowszych prac Ragoni, 2007, z obszerną wcześniejszą literaturą. W szerszym komparatystycznym kontekście zagadnienie odpowiedzialności zwierząt i przemiany ich statusu patrz: Jackson, 2011.
- 53 Do tych ostatnich przykładowo według podręcznika (*Institutiones*) rzymskiego jurysty Gajusa z II wieku zaliczały się „zwierzęta, które oswaja się do celów jucznych, na przykład woły, konie, muły, osły (...)”. (Gai. Inst. 2.14a: [...] *animalia quae collo dorsove domantur, velut boves equi muli asini* [...]). Patrz: uwagi jednego z najlepszych współczesnych znawców zagadnienia Gallo, 2004, z dalszą literaturą.
- 54 O ustawie i jej znaczeniu patrz: np. Zimmermann, 1990, s. 953–1049; Onida, 2012, s. 174–185 oraz 186–193 (o *pecudes*), z dalszą literaturą. Por. też wprowadzająco Wołodkiewicz, 2007. O trudnościach z datowaniem ustawy patrz: Świącicka, 2008, z dalszą literaturą.
- 55 O jurysprudencji rzymskiej patrz: zwłaszcza Kunkel, 2001; do pierwszego wydania obszerny artykuł recenzyjny napisał Kolańczyk, 1955. Patrz też: przekrojowo Litewski, 2000, niemal wszędzie.
- 56 Osobną kwestią była odpowiedzialność przewidziana w Dig. 4.3.7.6 (z tytułu podstępu): *Ulpianus libro 11 ad edictum. Si quadrupes tua dolo alterius damnum mihi dederit, quaeritur, an de dolo habeam adversus eum actionem. Et placuit mihi, quod Labeo scribit, si dominus quadrupedis non sit solvendo, dari debere de dolo, quamvis, si noxae deditio sit secuta, non puto dandam nec in id quod excedit.* („Jeśli twoje czworonożne zwierzę wyrządziło mi szkodę w wyniku podstępu osoby trzeciej, to powstaje pytanie, czy mam skargę z tytułu podstępu przeciw tej osobie? I zgodziłem się z tym, co pisze Labeo, że jeśli właściciel czworonoga nie jest wypłacalny, przysługuje mi skarga z tytułu podstępu, chociaż jeśli wydano sprawcę szkody, to nie sądzę, że należało przyznać tę skargę, nawet na pokrycie tej części straty, która przewyższa wartość wydanego zwierzęcia”). Tłum. według: *Digesta Iustiniani. Digesta Justyniańskie...*, t. 1, s. 451.

Dig. 9.2.11.5: *Ulpianus libro 18 ad edictum. Item cum eo, qui canem irritaverat et effecerat, ut aliquem morderet, quamvis eum non tenuit, Proculus respondit Aquiliae actionem esse: sed Iulianus eum demum Aquilia teneri ait, qui tenuit et effecit ut aliquem morderet: ceterum si non tenuit, in factum agendum.*

„Ulpian w księdze osiemnastej komentarza do edyktu. Proculus odpowiedział, że skarga z ustawy akwiliańskiej przysługuje także przeciwko osobie, która poszczuła psa i spowodowała, że kogoś pogryzł, mimo że pies nie był w jej rękach. Iulianus uważa jednak, że z ustawy akwiliańskiej odpowiada jedynie ten, kto prowadził psa i sprawił, że kogoś pogryzł. Jeśli zaś nie prowadził, należy wnieść skargę opartą na stanie faktycznym”⁵⁷.

Sam właściciel psa mógł uzyskać odszkodowanie również na podstawie *lex Aquilia*.

Gai. Inst. 3.217: *Capite tertio de omni cetero damno cavetur. itaque si quis servum vel eam quadrupedem, quae pecudum numero est, vulneraverit sive eam quadrupedem, quae pecudum numero non est, velut canem, aut feram bestiam, velut ursum, leonem, vulneraverit uel occiderit, hoc capite actio constituitur.*

„(...) W rozdziale trzecim stanowi się o wszystkich innych szkodach. Ustanawia się powództwo w tym rozdziale, jeśli ktoś zrani niewolnika lub zwierzę, które zalicza się do bydła, zrani lub zabije takie czworonożne zwierzę, które nie zalicza się do bydła, na przykład psa, albo zwierzę dzikie, na przykład niedźwiedzia lub lwa (...)”⁵⁸.

Najstarszym rodzajem regulacji w zakresie szkód wywołanych przez zwierzęta czworonożne była jednak odpowiedzialność na podstawie skargi zwanej *actio de pauperie*, mającej korzenie już w *Ustawie dwunastu tablic* z połowy V wieku p.n.e. i podejrzewanej niekiedy o nawiązanie do praw ateńskich⁵⁹. Przewidywała ona odpowiedzialność właściciela w przypadku, gdy domowe zwierzę czworonożne wyrzą-

57 Tłum. według: *Digesta Iustiniani. Digesta Justyniańskie...*, t. 2, s. 310–311.

58 Tekst i tłum. według: *Gai institutiones*. Tekst i przekład W. Rozwadowski..., s. 147. Patrz też: analogicznie Dig. 9.2.29.6: *Ulpianus libro 18 ad edictum. Hac actione ex hoc legis capite de omnibus animalibus laesis, quae pecudes non sunt, agendum est, ut puta de cane. sed et de apro et leone ceterisque feris et avibus idem erit dicendum.* („Za pomocą tej skargi, opartej na niniejszym rozdziale ustawy, należy pozywać z powodu zranienia wszystkich zwierząt, które nie są hodowlanymi, na przykład z powodu «zranienia» psa. To samo powinno być powiedziane także w odniesieniu do dzika, lwa i pozostałych dzikich zwierząt i ptaków”). Tłum. według *Digesta Iustiniani. Digesta Justyniańskie...*, t. 2, s. 324–325.

59 Leg. XII. Tab. 8.6.: *si quadrupes pauperiem <faxit>...* („jeśli zwierzę czworonożne zniszczy składnik majątku...”) (tekst według Crawford, 1996, s. 680–681; inne, pełniejsze rekonstrukcje uwzględniają uzupełnienia tekstu – sytuowanego jako Leg. XII. Tab. 8.5 lub 8.6 – uwzględniając szereg innych źródeł patrz: tamże, s. 555–571). Polskiemu czytelnikowi dostępna jest edycja: Zabłoccy, 2000, s. 52–53 (Tab. 8.6: *Ulpianus [l. XVIII ad ed.] D. 9.1.1. pr.: Si quadrupes pauperiem fecisse dicitur, actio ex lege XII tab. descendit; quae lex voluit aut dari id quod nocuit – aut aestimationem noxiae offerri.* [„Mówi się, że jeśli zwierzę czworonożne wyrządziło szkodę, skarga z Ustawy XII Tablic pochodzi. Ta Ustawa postanowiła, «aby» albo dać to «zwierzę», które uszkodziło, ... albo wręczyć oszacowaną wartość szkody”). Nie sposób przedstawić choćby poglądowo najważniejszych edycji rekonstrukcji tekstu oraz prac poświęconych *leges duodecim tabularum*. Patrz: Diliberto, 2001, niemal wszędzie. Z późniejszych prac przekrojowych patrz też: artykuły [w:] Humbert, 2005.

działo samo szkodę, bez udziału właściciela, co jest przykładem odpowiedzialności obiektywnej (skutkowej), stosunkowo rzadkiej w prawie rzymskim; właściciel mógł uwolnić się od niej przez wydanie zwierzęcia poszkodowanemu⁶⁰.

Sporne jest jednak kiedy *actio de pauperie* mogła być stosowana w odniesieniu do psów. W okresie późnej Republiki Rzymskiej (509–27 p.n.e.) zmianę w kwestii odpowiedzialności za szkody wyrządzone przez psa wniósł z pewnością edykt edyla kurulnego⁶¹. Przewidywał on odpowiedzialność za skutki szkód wyrządzonych przez zwierzęta niebezpieczne na targowiskach, które podlegały jurysdykcji tego urzędnika i na pierwszym miejscu wskazywał psy.

Możliwość skorzystania z *actio de pauperie* w przypadku szkód wywołanych przez psy była natomiast z pewnością prezentowana wprost dopiero w komentarzach jurystów rzymskich Paulusa (ca 160–230 n.e.)⁶² i Domicjusza Ulpiana (?–223 n.e.)⁶³, jakkolwiek zagadnienie to jest dyskusyjne i wydaje się, iż dopuszczalna była ona już w okresie Republiki Rzymskiej⁶⁴.

60 Patrz: Zimmermann, 1990, s. 1096–1107; Polojac, 2001; Onida, 2012, s. 164–168, 193–195, 322–351 (o psach s. 350–351). O wczesnych korzeniach powództwa por. też Watson, 1970.

61 Przede wszystkim Dig. 9.21.1.40–42; Just. Inst. 4.9.1. Patrz: Onida, 2012, s. 172–174 i w piśmiennictwie polskim szerzej Palmirski, 2007, z dalszą literaturą.

62 Dig. 9.1.2.1: *Paulus libro vicessimo secundo ad edictum. pr. Haec actio non solum domino, sed etiam ei cuius interest competit, veluti ei cui res commodata est, item fulloni, quia eo quod tenentur damnum videntur pati. 1. Si quis aliquem evitans, magistratum forte, in taberna proxima se immisisset ibique a cane feroce laesus esset, non posse agi canis nomine quidam putant: at si solutus fuisset, contra.* („Paulus w księdze dwudziestej drugiej komentarza do edyktu. Skarga ta przysługuje nie tylko właścicielowi, lecz także osobie, która ma interes prawny, na przykład temu, komu rzecz została użyczona, czy właścicielowi pralni, ponieważ uważa się, iż doznają oni szkody z uwagi na to, że ponoszą odpowiedzialność za rzecz «wobec właścicieli». 1. Gdyby ktoś, aby uniknąć spotkania z pewną osobą, na przykład sprawującą wysoki urząd, wbiegł do najbliższego sklepu i został tam pogryziony przez złego psa, to część jurystów uważa, że nie przysługuje skarga z tego tytułu. Jesliby jednak pies nie był uwiązany, skarga przysługuje”. Tłum. według: *Digesta Iustiniani. Digesta Justyniańskie...*, t. 2, s. 302–303. Por. ogólnie na temat tego jurysty i jego znaczenia w rozwoju prawa rzymskiego z nowszych prac Maschi, 1976; Spengler, 1998, niemal wszędzie.

63 Dig. 9.1.1.5: *Ulpianus libro octavo decimo ad edictum. Sed et si canis, cum duceretur ab aliquo, asperitate sua evaserit et alicui damnum dederit: si contineri firmius ab alio poterit vel si per eum locum induci non debuit, haec actio cessabit et tenebitur qui canem tenebat.* („Ulpian w księdze osiemnastej komentarza do edyktu. Podobnie, jeśli pies, gdy był prowadzony przez jakąś osobę, uciekł z powodu swojego dzikiego charakteru i wyrządził komuś szkodę, to jeżeli mógłby być mocniej przytrzymany przez kogoś innego «na jej miejscu», albo jeśli nie powinien był być prowadzony przez dane miejsce, skarga nie będzie miała zastosowania, a odpowiedzialny będzie ten, kto trzymał psa”. Tłum. według: *Digesta Iustiniani. Digesta Justyniańskie...*, t. 2, s. 300–301. Warto w tym miejscu podkreślić, że komentarz Ulpiana niezwykle precyzyjnie odróżniał różnorodne stany faktyczne, a jego wywód zawierał silne odniesienia do refleksji jurysprudencji rzymskiej na temat interpretacji *lex Aquilia*. Por. ogólnie na temat tego jurysty i jego znaczenia w rozwoju prawa rzymskiego: Honoré, 2002, niemal wszędzie z wcześniejszą literaturą. Dig. 9.1.1.5 na tle porównawczym omawia Zietsman, 2000.

64 Jackson, 1978, s. 130–135, z dalszą literaturą.

W okresie między wydaniem *Ustawy dwunastu tablic* a sformułowaniem zasad odpowiedzialności za psa w edykcje edyła kurulnego wydana była przypuszczalnie osobna ustawa poświęcona szkodom wywołanym przez psy – *Lex Pesolania de cane*⁶⁵.

Podsumowując krótkie i pobieżne siłą rzeczy refleksje na temat statusu psa w prawie rzymskim, można podkreślić, że pomimo stopniowej chrystianizacji *Imperium Romanum*⁶⁶ pozostały one w mocy aż do schyłku państwowości rzymskiej na zachodzie Europy⁶⁷. W interesującym nas aspekcie warto bowiem pamiętać, że chrześcijaństwo ugruntowało drastyczne przeciwstawienie człowiekowi – jako istocie obdarzonej duszą nieśmiertelną – zwierząt, istot żywych, ale duszy nieśmiertelnej pozbawionych. Tym samym przecięte zostało ostatecznie poczucie silnej więzi łączącej człowieka ze światem zwierząt, w tym również z psem, obecne we wcześniejszych dziejach ludzkości⁶⁸.

Poczucie bliskości, które odczuwamy, analizując przejawy związków Rzymian z psami, jest z pewnością pokłosiem tego, że pies jest najwcześniej udomowionym przez człowieka zwierzęciem. Proces ten zaś dokonał się na tyle dawno, że nie mają większego znaczenia różnice kulturowe między nami a Rzymianami. Powodują one

65 Jej istnienie sugerują poklasyfikacje Pauli Sententiae 1.15.1. Odwołanie do tego fragmentu Sentencji Paulusa znajduje się też w *Lex Romana Burgundionum* 13.1 z VI wieku. Historyczność *Lex Pesolania* jest jednak dyskusyjna. Patrz: Jackson, 1978, s. 128–130; Onida, 2012, s. 170–171, z dalszą literaturą. Por. też zestawienie prac dotyczących *Lex Pesolania* na: <http://droitromain.upmf-grenoble.fr/Leges/Pesulania.htm>.

66 Nie zdajemy bowiem sobie na ogół sprawy z tego, że liczba chrześcijan w momencie uznania katolicyzmu za religię państwową po 381 roku zbliżała się zaledwie do połowy ogółu mieszkańców Cesarstwa Rzymskiego. Według jednej z nowszych koncepcji chrześcijaństwo zwyciężyło, gdyż poza splotem różnych innych okoliczności historycznych oferowało nie tylko obietnicę lepszego życia po śmierci, ale poprawiało dzięki silniejszym więzom wspólnotowym życie ludzkie na ziemi, co przyspieszało jego rozpowszechnianie się, tak przez konwersje, jak i stopę wzrostu populacji gmin chrześcijańskich wyższą niż przeciętna w ówczesnym Cesarstwie Rzymskim. Patrz: Stark, 1996. Por. uwzględnienie jego uwag [w:] Zaluski, 2012. Spróbował on zestawić cechy chrześcijaństwa, które z punktu widzenia tej teorii wyjaśniają przyczyny jego zwycięstwa nad innymi religiami imperium rzymskiego (włączając do nich: nową etykę seksualną, włączanie kobiet w obręb gminy i propagowanie większej równości między płciami, występowanie przeciwko aborcji i dzieciobójstwu, promowanie małżeństw egzogamicznych i etykę chrześcijańskiego miłosierdzia). Koncepcja „doboru grupowego”, a więc ewolucji poprzez zróżnicowane rozmnażanie i wymieranie grup zamiast genów lub jednostek jako najważniejszego procesu zmiany ewolucyjnej u ludzi i innych gatunków społecznych. Odrodzenie tej koncepcji znamionuje zwłaszcza artykuł: Nowak, Tarnita, Wilson, 2010 oraz ożywiona krytyczna dyskusja z nim związana; patrz: np. [w:] Nature 471 (2011).

67 Utrzymywały one też swoje znaczenie w prawie bizantyńskim, które bezpośrednio kontynuowało tradycje rzymskie. Patrz: wprowadzająco Wiewiorowski, 2012, s. 350–354. O psie w bizantyńskiej tradycji literackiej, bliższej w tym względzie do ambiwalentnego stosunku do psa w kręgu kultury helleńskiej patrz: Kotłowska, 2013, s. 111–125.

68 Odrębność i zasadniczo negatywny obraz zwierzęcia eksponowane były również w tradycji greckiej, która oddziaływała silnie na koncepcje chrześcijańskie. Patrz: np. Kotłowska, 2013, s. 135–147. Na temat oddziaływania greckich koncepcji filozoficznych na rozwój doktryny chrześcijańskiej patrz: ogólnie Kelly, 1988, niemal wszędzie. O zmianach, które wniosło chrześcijaństwo patrz: zwłaszcza podsumowanie wywodów Gilhus, 2006, s. 262–270. Na przykładzie ikonografii por. też Halдар, 2011.

współcześnie odchodzenie w różnych sferach od tradycji antycznych. Jednak w przypadku stosunku Rzymian do psa czujemy zrozumienie dla większości relacji łączących ich z tymi zwierzętami⁶⁹.

Do dziś natomiast niezwykle sporne pozostaje, kiedy doszło do domestykacji psa. Ostatnie badania genetyczne udowodniły, że wbrew powszechnie przyjmowanej dotąd tezie, psy nie pochodzą od współcześnie występujących wilków, lecz oba gatunki mają wspólnego, dawno wymarłego przodka⁷⁰. Do udomowienia psa dochodziło zaś prawdopodobnie kilkakrotnie, niezależnie od siebie w różnych obszarach Euroazji, a udział w nim miały odrębne populacje wilków.

W świetle kontrowersyjnych dowodów archeologicznych wczesne przykłady hipotetycznej domestykacji psa nie prowadziły też początkowo do powstania bliskiej więzi, charakterystycznej dla relacji między człowiekiem i tym zwierzęciem. Analiza pochodzących prawdopodobnie sprzed około 30 tys. lat stanowisk archeologicznych w Belgii, Ukrainie, Rosji i Czechach dowodzi, że znajdowane tam „psy” były być może zwierzętami ofiarnymi, bitymi i głodzonymi, a nie przyjaciółmi czy towarzyszami łowów⁷¹. Stąd też wątpliwa wydaje się wysunięta ostatnio przez archeolog Pat Shipman hipoteza, że współpraca przodków psów z *Homo sapiens sapiens* miała pomóc naszym przodkom wyprzeć zadomowionego w Euroazji *Homo sapiens neanderthalensis*⁷². Sugestia Shipman zdaje się tym bardziej trudna do zaakceptowania, że w przeszłości dochodziło do krzyżowania się naszych przodków z neandertalczykiem. Według współczesnych szacunków od 1 do 4% DNA poza subsaharyjskich ludzi pochodzi od neandertalczyka, a biorąc pod uwagę całą populację ludzi w Europie i Azji Wschodniej, nasz kuzyn pozostawić miał nam w sumie aż 20% swojego DNA⁷³.

69 Nie jest to zatem zaskakujące, jak pisze Zwolska, 2015, s. 105.

70 Por. Larsen, 2012; Freedman, 2014. W części już zdezaktualizowane są stąd już nawet dane podawane w nowszych pracach. Patrz: np. Crockford, 2000; Morey, 2010, s. 12–86; Cummins, 2013, s. 3–18; Zwolska, 2014, s. 24–29; Mikłósi, 2015, s. 124–152. Por. też pogładowo Morell, 2015. Z tego powodu z ostrożnością podchodzić należy też do klasycznego opracowania Kellera, 1905, s. 71–103.

71 Patrz: Germonpré, 2009; Germonpré, Lázníčková-Galetová, Sablin, 2012. Ocena tych znalezisk jest sporna, a teza, iż mamy do czynienia z udomowionymi psami jest podważana. Patrz: Morey, 2014; Germonpré, 2014; Morey, Jeger, 2015.

72 Shipman, 2015. Autorka ta jest też zwolenniczką koncepcji, że interakcja ze światem zwierząt była najważniejszym czynnikiem w ewolucji rodzaju *Homo*. Patrz: Shipman, 2011, zwłaszcza o psach s. 204–220. Także ta hipoteza jest dyskusyjna. Patrz: dyskusję nad jej artykułem Shipman, 2010.

73 Patrz: ostatnio w formie popularnej Pääbo, 2015, s. 249–296 oraz np. Villa, Roebroeks, 2014; Qiaomei Fu, 2015. Na temat *Homo sapiens neanderthalensis* patrz też: Conard, Richter, 2010 – wiele późniejszych odkryć zmienia jednak niektóre z prezentowanych tam ustaleń. W tym miejscu można wspomnieć, że do krzyżowania się *Homo sapiens* z innymi przedstawicielami genus *Homo* musiało dochodzić wielokrotnie. Świadczy o tym to, że Melanezyjczycy i australijscy Aborygeni wykazują domieszkę genetyczną między 3–5% tzw. Człowieka z Denisowej Jaskini, natomiast ludy subsaharyjskie wykazują domieszki innych wymarłych archaicznych przedstawicieli rodzaju *Homo*. Patrz: np. Pääbo, 2015, s. 297–332, z odwołaniami do wcześniejszych prac.

Ścisły związek człowieka z psem narodził się w ramach epizodów udomowienia kilkanaście tysięcy lat temu. Jednak wbrew zakorzenionemu pogładowi, iż to człowiek udomowił psa jako użytecznego przy polowaniu towarzysza i czujnego stróża ludzkich siedlisk – do czego walnie przyczynił się twórca nowoczesnej etologii Konrad Lorenz w swojej popularnej książce pt. *I tak człowiek trafił na psa*⁷⁴ – proces ten był z pewnością bardziej skomplikowany. Zapoczątkowały go przypuszczalnie niektóre mniej lękliwe wilki, wykradając resztki pożywienia z siedlisk łowców-zbieraczy na terenie Euroazji i dostosowując się stopniowo do tworzonej przez ludzi niszy ekologicznej, przez co zwiększały się ich możliwości przetrwania⁷⁵. Podobnie czynią współczesne szopy pracze, lisy i większe drapieżniki, jak niedźwiedź czy wreszcie wilk. Odmienne od tych gatunków, owi przodkowie paleolitycznych „psów” posiadali zapewne niezwykle wysoko rozwinięty instynkt społeczny i zdolność wchodzenia w interakcję z człowiekiem oraz odczytywania jego emocji; dzisiejsze psy przewyższają w tym względzie nawet zdolności najbliższych nam pod względem ewolucyjnym małp naczelnych – szympansov karłowatych i szympansov pospolitych⁷⁶. Stopniowo osobniki z takich grup wilków stały się całkowicie zależne od obecności ludzi, którzy z kolei przygarniali niekiedy młode osobniki tych czworonogów, początkowo jako domowych pupili, a z czasem zaczęli wykorzystywać ich umiejętności, zwłaszcza w przypadku stróżowania oraz polowań. Ludzie preferowali osobniki o niższym niż zwykły poziomie agresji, które następnie rozmnażały się, przekazując tę cechę kolejnym pokoleniom. Następnym krokiem były zmiany fenotypu psa. Wśród nich wyróżniającą się cechą było zwłaszcza zmniejszenie w porównaniu z wilkami rozmiarów czaszki oraz drobniejsze modyfikacje prowadzące do uzyskania lżejszej budowy ciała w stosunku do dziko żyjących wilków. Zjawisko to dotknęło wszystkie gatunki udomowione przez człowieka i nazywane jest „syndromem udomowienia”⁷⁷. Co intrygujące, według wysuwanych w nauce hipotez także nasz gatunek podlegał stopniowym zmianom fenotypu na przestrzeni ostatnich kilkudziesięciu tysięcy lat. Mężczyźni ulegli w jego konsekwencji feminizacji, widocznej zwłaszcza, tak zresztą jak w przypadku psów, w lżejszej budowie czaszki⁷⁸. W przypadku psów domestykacja i związane z nią zmiany fenotypu dokonały się przypuszczalnie bardzo szybko i stąd w zapisie kopalnym odnotowywane są szczątki paleolitycznych psów obok stanowisk ludzkich. Dowodem na możliwe tempo zmian u psowatych są badania

74 Lorenz, 1949. Książka ta posiada ponad 300 różnojęzycznych wydań (w tym polskie: tłum. A. M. Linke, PIW, Warszawa 1976). Patrz: <http://www.worldcat.org/>. Symptomatyczny dla oddziaływania austriackiego noblisty jest przykład austriackiego historyka starożytności, Günthera Lorenza (sic!), który co do zasady podąża za wizją swojego wielkiego imiennika, nie wskazując go jednak z nazwiska: Lorenz, 2000, s. 23–25.

75 Przegląd różnych nowszych koncepcji na temat udomowienia psów patrz: Morey, 2010, s. 12–86; Cummins, 2013, s. 3–18; Morey, Jeger, 2015.

76 Nieprzypadkowo zatem Beard, 2014, s. 46–48 na marginesie swoich uwag o śmiechu w starożytności wspomina psa. Por. tutaj też Douglas, 1971.

77 Patrz: przegląd zmian u niektórych zwierząt hodowlanych np. Kowalska, Gugolek, 2013.

78 Dzięki spadkowi poziomu agresji wewnątrzgrupowej zwiększone zostały nasze umiejętności nawiązywania więzów społecznych i tolerancja, powodujące iż w unikalny w świecie zwierząt sposób potrafimy współdziałać, a co z kolei stało się czynnikiem napędzającym kumulatywną ewolucję technologiczną. Patrz: Cieri, 2014.

w Instytucie Cytologii i Genetyki w Nowosybirsku. Od 1959 roku prowadzony jest tam eksperyment na dzikich lisach syberyjskich, w wyniku którego wyhodowano po kilkudziesięciu pokoleniach zwierzę przypominające zachowaniem i wyglądem psa domowego⁷⁹. Splot tych czynników ułatwił przełamanie bariery nieufności międzygatunkowej i przyniósł szereg korzyści człowiekowi, ale początkowo zwłaszcza naszym czworonożnym towarzyszom⁸⁰. W konsekwencji, jak ujęto ostatnio słusznie, *So really, who domesticated who?*⁸¹.

Nie jest wykluczone, że przyspieszenie procesu udomowienia psa wiązało się ze stopniowym przechodzeniem ludzi do bardziej osiadłego trybu życia około 10–15 tys. lat temu⁸². Wywołało ono utrudniony dostęp przodków psów do siedlisk ludzkich i w konsekwencji psy niejako zmuszone zostały do nawiązania stałego związku z człowiekiem. Z kolei dla człowieka obecność psa stała się wręcz nieodzowna w warunkach gospodarki rolniczo-pasterskiej, łączonej z okazjonalnym polowaniem, już nie tylko jako towarzysza polowań i stróża czy pupila, ale też jako strażnika powiększającego się majątku. I w mniejszym lub większym stopniu psy utrzymały te role do dzisiaj.

Z punktu widzenia genetyki psy są jednak w istocie wilkami, z którymi w miarę swobodnie się krzyżują (hodowane są nawet odrębne rasy mieszańców psa i wilka, tzw. wilczaki⁸³). Psy domowe jednak poprzestają w większości na zjedaniu pokarmu dostarczanego im przez człowieka, pozwalają dbać o siebie, odwzajemniając się niezwykłym przywiązaniem swoim właścicielom, i tworzą z ludźmi związek symbiotyczny, wyjątkowy na tle relacji innych zwierząt udomowionych z człowiekiem.

79 Patrz: strona domowa instytutu: <http://www.bionet.nsc.ru/booklet/index.html>. Na temat eksperymentu patrz: wprowadzająco z odwołaniami do dalszej literatury: https://en.wikipedia.org/wiki/Domesticated_silver_fox.

80 Jakkolwiek człowiek nie przejął cech społecznych przodków psów i udomowienie psa nie było raczej głównym czynnikiem przyspieszenia rozwoju ludzkiej organizacji społecznej. Tak: Schleidt, Shalter, 2003.

81 Cytat za: Morey, Jeger, 2015, s. 427.

82 Proces ten nastąpić mógł w niektórych częściach świata jeszcze wcześniej. Patrz: Snir, 2015.

83 Patrz: hasło „Wolfdog”: <https://en.wikipedia.org/wiki/Wolfdog>, z dalszymi odwołaniami.

BIBLIOGRAFIA**Skróty:**

ANRW – Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der Neueren Forschung, red. W. Haase & H. Temporini. Walter de Gruyter, Berlin–New York 1972-.

RE – Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, red. G. Wissowa [et al.]. J. B. Metzler, Stuttgart 1894–1980.

Skróty czasopism według L'Année Philologique. Dostęp do stron internetowych: 30.09.2015.

Źródła

Skróty źródeł podawano według:

LSJ – A Greek-English Lexicon. Ninth Edition with Revised Supplement, red. H. G. Liddell and R. Scott. Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones, with the assistance of Roderick McKenzie, and with the co-operation of many scholars. Supplement edited by P. G. W. Glare, Clarendon Press, Oxford 1940: The Online Liddell-Scott-Jones Greek-English Lexicon, <http://stephanus.tlg.uci.edu/ljsj/#eid=1&context=lsj>.

Lewis & Short – A Latin Dictionary, Founded on Andrews' edition of Freund's Latin dictionary, red. Ch. T. Lewis & Ch. Short. Clarendon Press, Oxford 1879, http://latinlexicon.org/LNS_abbreviations.php.

Źródła narracyjne

Arr. Cyn. – Flavii Arriani quae extant omnia, II. Scripta minora et fragmenta, red. A. G. Roos. B. G. Teubner, Leipzig 1968, 76–102. J. Dansey. Arrian on coursing: the Cynegeticus of the younger Xenophon, London 1831, <https://archive.org>.

Col. De re rustica – Lucius Junius Moderatus Columella, On agriculture, vol. 2, Books V – IX, red. E. S. Forster, E. H. Heffner, William Henemann Ltd – Harvard University Press, London – Cambridge Mass. 1968. I. Mikołajczyk, [w:] Lucjusz Juniusz Moderatus Kolumella, O rolnictwie, t. 2, Wydawnictwo UMK, Toruń 1991, 1–223.

Grat. Cyn. – Grattius, Cynegeticon libri quae supersunt, [w:] Minor Latin Poets, red. J. W. Duff, A. M. Duff, G. P. Goold, vol. 1, William Henemann Ltd – Harvard University Press, London – Cambridge Mass. 1935, 141–205, <https://archive.org>.

Marc. Emp. De medicamentis - Marcelli De medicamentis liber, post M. Niedermann iteratis curis edidit E. Liechtenhan, in linguam Germanicam transtulerunt J. Kollesch et D. Nickel, 2 vol., Corpus Medicorum Latinorum V, Berlin 1968, http://cmg.bbaw.de/epubl/online/cml_05.php?p=2.

Nemes. Cyn. - Nemesianus, Cynegetica, [w:] Minor Latin Poets, red. J. W. Duff, A. M. Duff, G. P. Goold. William Henemann Ltd – Harvard University Press, London – Cambridge Mass, 1934, 451–515, <https://archive.org>.

Oppian, Cynegetica, [w:] Oppian Colluthus, Tryphidiorus, red. A. W. Mair. William Henemann Ltd – Harvard University Press, London – Cambridge Mass. 1928, 1–515, <https://archive.org>.

- Phaedr, [w:] *Fabulae Aesopiae*. Phaedr, Augusti libertus, red. L. Mueller. B. G. Teubner, Lipsiae 1903, <https://archive.org>. Fedrus. Bajki, red. J. Stadler. Prószyński i Ska, Wrocław 2015, 1–205.
- Plin. H. N. 8 – Pliny, *Natural History*, red. H. Rackham, vol 3, Libri VIII–XI. W. Heinemann, London – Cambridge Mass. 1940; Pliniusz Starszy, *Historia naturalna* (wybór), Przekład i komentarz I. i T. Zawadzcy, Ossolineum, Wrocław-Kraków 1961, I–LXXVIII + 1–506.
- Plu. RQ – Plutarch, *Quaestiones Romanae*, [w:] Plutarch, *Moralia*, red. F. C. Babbitt. Vol. 4. Harvard University Press – W. Heinemann Ltd, Cambridge Mass.–London 1936, <http://www.perseus.tufts.edu/>.
- Str. Geographus – Strabo, *Geographica*, red. A. Meineke. B. G. Teubner, Lipsiae 1877, <http://www.perseus.tufts.edu/>.
- Veg. Mil. – Vegetius, *Epitome rei militaris*, red. M. D. Reeve, Oxford University Press, Oxford 2004, Pp. I–LX + 1–180. Flavius Vegetius Renatus, *Zarys wojskowości* ksiąg cztery, wstęp i tłum. A. M. Komornicka, [w:] *Meander* – 28.10, 1973, 400–417; 28.11–12, 1973, 485–501; 29.4–5, 1974, 198–232; 29.7–8, 1974, 333–352.
- Veg. Vet. – P. Vegeti Renati *Digestorum artis mulomedicinae libri*, red. E. Lommatzsch. B. G. Teubner, Lipsiae 1903, <https://archive.org>.
- Varro, R. R. – M. Terentius Varronis. *Rerum rusticarum libri tres*, red. G. Goetz. B. G. Teubner, Lipsiae 1912 <https://archive.org>. Marek Terencjusz Warron. O gospodarstwie rolnym, tłum. I. Mikołajczyk. Ossolineum, Wrocław 1991, 1–158.

Źródła prawnicze

- Dig. – Iustiniani *Digesta*, red. Th. Mommsen, P. Krueger, [w:] *Corpus Iuris Civilis*, vol. 1, Weidemann, Berolini 1954. <http://droitromain.upmf-grenoble.fr/>. *Digesta Iustiniani*. *Digesta Justyniańskie*. Tekst i przekład, red. T. Palmirski. Kraków 2013, vol. 1–4.
- Edictum Diocletiani de pretiis rerum venalium – S. Lauffer. *Diokletians Preisedikt*. de Gruyter, Berlin, 1971. <http://droitromain.upmf-grenoble.fr/>. *Edictum Diocletiani de pretiis rerum venalium*. *Edykt Dioklecjana o cenach towarów wystawionych na sprzedaż*, przekład wstęp i opracowanie A. i P. Barańscy, P. Janiszewski. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2007, 1–138.
- European Convention for the Protection of Pet Animals, 13.11.1987 – Council of Europe Treaty Series No.125, <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/125.htm>.
- Gai. Inst. – Gai institutiones. Tekst i przekład W. Rozwadowski, *Ars boni et aequi*, Poznań 2003, I–XX + 1–207.
- Just. Inst. – Institutiones Iustiniani, [w:] *Corpus Iuris Civilis*. vol. 1, red. P. Krueger. Weidemann, Berolini 1954 <http://droitromain.upmf-grenoble.fr/>. *Instytucje Justyniana*, red. C. Kunderewicz. PWN, Warszawa 1986, 1–292.
- Leg. XII. Tab. – *Lex duodecim tabularum*, [w:] red. M. H. Crawford. *Roman Statutes*. vol. 2, Institute of Classical Studies, London 1996, 555–721 (No. 40). M. J. Zabłoccy. *Ustawa XII Tablic*. Tekst. Tłumaczenie. Objasnienia. Liber, Warszawa 2000, 1–81.
- Lex Romana Burgundionum*, [w:] red. L. R. von Salis, *Leges Burgundionum*, Hannover 1892 = *Monumenta Germaniae historica*, *Legum sectio I: Legum nationum Germanicarum* tom. II pars 1, 123–170, <http://www.mgh.de/dmgh/>.

Pauli Sententiae – Sententiarum receptarum libri quinque qui vulgo Iulio Paulo adhuc tribuntur. RDR 1, 2001, <http://www.ledonline.it/rivistadirittoromano/allegati/dirittoromano0102paulisententiae.pdf>.

Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt (Dz.U. z 1997 r. Nr 111 poz. 724 ze zm.).

Inne

AE 1994- L'Année épigraphique. Revue publiée par les Presses Universitaires de France.

CIL VI – Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones urbis Romae Latinae, red. G. Henzen [et al.], vol. VI, pars 3, Berolini 1886, <http://arachne.uni-koeln.de/>.

LITERATURA

ADAMS J. N., 1995, Pelagonius and Latin Veterinary Terminology in the Roman Empire. Brill, Leiden–New York–Köln, I–VIII + 1–695.

AMAT J., 2002, Les animaux familiers dans la Rome antique. Les Belles Lettres, Paris, 1–284.

ANDERSON J. H., 1985, Hunting in the Ancient World. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, I–XIII + 1–192.

AYMARD J., 1951, Essai sur les chasses romaines des origines à la fin du siècle des Antonins (CYNEGETICA). É. de Boccard, Paris, 1–610.

BARRINGER J. M., 2002, The Hunt in Ancient Greece. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1–296.

BEARD M., 2014, Laughter in Ancient Rome: On Joking, Tickling, and Cracking Up. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 1–336.

BERGER L. R. [et l.], 2015, Homo naledi, a new species of the genus Homo from the Dinaledi Chamber, South Africa. eLife 2015;4:e09560. DOI: 10.7554/eLife.09560.

BERGMANN B., 1994, The Roman House as Memory Theater: The House of the Tragic Poet in Pompeii. The Art Bulletin 76.2, 225–256.

BLAIVE F., 1995, Le Rituel Romain des Robigalia et le Sacrifice du Chien dans le Monde Indoeuropéen, Latomus 54, 279–289.

BLANCOU J., 1994, Early methods for the surveillance and control of rabies in animals. Scientific and Technical Review of the Office International des Epizooties 1.2, 361–372.

BODSON L., 2001, Les animaux dans l'Antiquité: un gisement fécond pour l'histoire des connaissances naturalistes et des contextes culturels. Acta Orientalia Belgica 14, 1–27.

BODSON L., 2005, Motivations for pet-keeping in Ancient Greece and Rome: a preliminary survey, [w:] Companion Animals and Us. Exploring the Relationships Between People and Pets, red. A. L. Podberscek, E. S. Paul, J. A. Serpell. Cambridge University Press, Cambridge, 27–41.

BOSWORTH A. B., 1993, Arrian and Rome: the Minor Works, [w:] ANRW II, t. 34, 226–276.

- BREWER D., CLARK T., PHILIPS A., 2001, *Dogs in Antiquity. Anubis to Cerberus. The Origins of the Domestic Dog*. Aris & Phillips, Warminster, 1–113.
- BURRISS E. E., 1935, *The Place of the Dog in Superstition as Revealed in Latin Literature*. CPh 30.1, 32–42.
- CAMPBELL G. L., 2014, red. *The Oxford Handbook of Animals in Classical Thought and Life*. Oxford University Press, Oxford, 1–656.
- CHARLES M. B., 2007, *Vegetius in Context. Establishing the Date of the Epitoma Rei Militaris*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1–205.
- CIERI R. L. [et al.], 2014, *Craniofacial Feminization, Social Tolerance, and the Origins of Behavioral Modernity*. *Current Anthropology* 55.4, 419–443.
- CONARD N. J., RICHTER J., 2010, red. *Neanderthal Lifeways, Subsistence and Technology. One Hundred Fifty Years of Neanderthal Study*. Springer, New York, I–XV + 1–293.
- CROCKFORD S. J., 2000, *A commentary on dog evolution. Regional variation, bred development and hybridisation with wolves*, [w:] Crockford S. J., 2000, red. *Dogs Through Time. An Archaeological Perspective*. Archaeopress, Oxford, 295–316.
- CUMMINS B. D., 2013, *Our Debt to the Dog. How the Domestic Dog Helped Shape Human Societies*. Carolina Academic Press, Durham, 1–454.
- DIRKS P. H. G. M. [et al.], 2015, *Geological and taphonomic context for the new hominin species Homo naledi from the Dinaledi Chamber, South Africa*. *eLife* 2015;4:e09561. DOI: 10.7554/eLife.09561.
- DE WAAL F., 2013, *Małpy i filozofowie. Skąd pochodzi moralność?*, tłum. B. Brożek, M. Furman. Copernicus Center Press, Kraków, 1–252.
- DE WAAL F., 2014, *Bonobo i ateista. W poszukiwaniu humanizmu wśród naczelnych*, tłum. K. Kornas. Copernicus Center Press, Kraków, 1–387.
- DELATTE L., 1937, *Recherches sur quelques fêtes mobiles du calendrier romain (suite et fin)*. AC 6.1, 93–117.
- DĘBIŃSKI A., 1994, *Poena cullei w rzymskim prawie karnym*. *Prawo Kanoniczne* 37, 133–146.
- DIERAUER U., 1977, *Tier und Mensch im Denken der Antike. Studien zur Tierpsychologie, Anthropologie und Ethik*. B.R. Grüner Verlag, Amsterdam, I–XVII + 1–320.
- DILIBERTO O., 2001, *Bibliografia ragionata delle edizioni a stampa della Legge delle XII Tavole (secoli XVI–XX)*. Robin Edizioni, Roma, 1–276.
- DOUGLAS M., 1971, *Do dogs laugh? A cross-cultural approach to body symbolism*. *Journal of Psychosomatic Research* 15, 387–390.
- DUNKLE R., 2008, *Gladiators. Violence and Spectacle in Ancient Rome*, Pearson/Longman, Harlow.
- DÜLL R., 1971, *Bruchstücke verschollener römischer Gesetze und Rechtssätze*, [w:] *Studi in onore di Edoardo Volterra*, vol. 1. A. Giuffrè, Milano, 113–140.
- ENGLISH T. L., 2000, *The Quiet Americans: A History of Military Working Dogs*. Lacleland <http://www.37trw.af.mil/shared/media/document/AFD-061212-027.pdf>.
- EMMENEGGER S., TSCHENTSCHER A., 1994, *Taking Nature's Rights Seriously: The Long Way to Biocentrism in Environmental Law*. *Georgetown International Environmental Law Review* 6, 545–592.

- FANTHAM E. [et al.], 1994, red. *Women in the Classical World. Image and Text*. Oxford University Press, New York, 1–448.
- FISCHER K.-D., 1988, Ancient Veterinary Medicine: A survey of Greek and Latin sources and some recent scholarship. *Medizinhistorisches Journal* 23.3–4, 191–209.
- FLETCHER G. B. A., 1941, Another Word on Dogs in Ancient Warfare. *Greece & Rome* 11.31, 34.
- FORSTER E. S., 1941, Dogs in Ancient Warfare. *Greece & Rome* 10.30, 114–117.
- FRANKLIN A. M., 1921, *The Lupercalia*. Columbia University, New York, 1–104, <https://archive.org>.
- FREEDMAN A. H. [et al.], 2014, Genome Sequencing Highlights the Dynamic Early History of Dogs. *PLoS Genetics* 10. 1: e1004016 doi:10.1371/journal.pgen.1004016.
- GALLO F., 2004, Studi sulla distinzione fra ‘res Mancipi’ e ‘res nec Mancipi’. Con una ‘nota di lettura’ di Fernando Zuccotti. *RDR* 4, <http://www.ledonline.it/rivistadirittoromano/allegati/dirittoromano04gallostudi.pdf>.
- GEETZ A. W., 2013, Whence religion? How the brain constructs the world and what this might tell us about the origins of religion, cognition and culture, [w:] idem, red. *Origins of Religion, Cognition and Culture*. Routledge, New York, 17–70.
- GERMONPRÉ M., LÁZNIČKOVÁ-GALETOVÁ M., SABLIN M. V., 2012, Paleolithic dog skulls at the Gravettian Předmostí site, the Czech Republic. *Journal of Archaeological Science* 39, 184–202.
- GERMONPRÉ M. [et al.], 2009, Fossil dogs and wolves from Paleolithic sites in Belgium, the Ukraine and Russia: osteometry, ancient DNA and stable isotopes. *Journal of Archaeological Science* 36, 473–490.
- GERMONPRÉ M. [et al.], 2015, Palaeolithic dogs and Pleistocene wolves revisited: a reply to Morey (2014). *Journal of Archaeological Science* 54, 210–216.
- GILHUS I. S., 2006, *Animals, Gods and Humans. Changing Attitudes to Animals in Greek, Roman and Early Christian Ideas*. Routledge, London–New York, I–VIII + 1–332.
- GOETTEL M., 2013, *Sytuacja zwierzęcia w prawie cywilnym. Lex a Wolters Kluwer business*, Warszawa, 1–460.
- GOUREVITCH D., 1968, Le Chien, de la thérapeutique populaire aux cultes sanitaires. *Mélanges d’archéologie et d’histoire* 80, 247–281.
- GRAF F., 2004, *Genita Mana*, [w:] *Brills New Pauly. Encyclopaedia of the Ancient World. Antiquity*, vol. 5, red. H. Cancik, H. Schneider. Brill, Leiden, col. 755–756.
- GRANINO CECERE M. G., 1994, Il sepolcro della catella Aeolis. *ZPE* 100, 413–416 + Taf. XXII–XXIII.
- GREEN C. M. C., 1996, Did Romans Hunt? *ClAnt* 15.2, 222–260.
- HABER T. B., 1965, Canine terms applied to human beings and human events. *American Speech* 40, 83–101 i 243–271.
- HALDAR P., 2011, Zoologian Jurisprudence. *The International Journal for the Semiotics of Law* 24, 291–306.
- HONORÉ T., *Ulpian. Pioneer of Human Rights*. Oxford University Press, Oxford², I–XIII + 1–301.
- HORSFALL N., 1981, From History to Legend: M. Manlius and the Geese, *CJ* 76.4, 298–311.
- HUMBERT M., 2005, red. *Le Dodici Tavole. Dai Decemviri agli Umanisti*. Ius Press, Pavia, 1–582.

- ILSKI K., 2012, Ceny zwierząt w późnej starożytności, [w:] Człowiek w świecie zwierząt – zwierzęta w świecie człowieka, red. K. Iłski. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań, 19–31.
- JACKSON B., 1978, Liability for Animals in Roman Law: An Historical Sketch. Cambridge Law Journal 37.1, 122–143.
- JACKSON B., 2011, Liability for Animals: An Historico-Structural Comparison. The International Journal for the Semiotics of Law 24, 259–289.
- JACZYŃSKA M., 1987, Religie świata rzymskiego. PWN, Warszawa, 1–310.
- JOŃCA M., 2008, Parricidium w prawie rzymskim. Wydawnictwo KUL, Lublin, 1–351.
- KACZOR I., 2012, Deus Ritus Cultus. Studium na temat religii starożytnych Rzymian. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 1–438.
- KELLER C., 1905, Naturgeschichte der Haustiere. P. Parey, Berlin, 1–304.
- KELLER, O., 1909, Die antike Tierwelt, t. I. Wilhelm Engelmann, Leipzig, I–XII + 1–434.
- KELLY J. D., 1988, Początki doktryny chrześcijańskiej, tłum. J. Mrukówna. Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa, 1–436.
- KITCHELL JR K. F., 2014, Animals in the Ancient World. From A to Z. Routledge. London– New York, I–XXV + 1–257.
- KLEMENTOWSKI M. L., 2005, Zaostrzenie kar śmierci z udziałem zwierząt w średnio-wiecznych i wczesnonowożytnych państwach europejskich. Rejent 15.3, 152–156.
- KOCH G., WIGHT K., 1988, Roman Funerary Sculpture. Catalogue of the Collections [J. Paul Getty Museum]. Getty Publications, Malibu, 1–140.
- KOKOSZKO M., JAGUSIAK K., RZEŹNICKA Z., 2014, Wnioski, [w:] Dietetyka i sztuka kulinarna antyku i wczesnego Bizancjum (II–VII w.). Część II. Pokarma dla ciała i ducha, red. M. Kokoszko. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 448–455.
- KOLAŃCZYK K., 1955, O pochodzeniu i stanowisku społecznym prawników rzymskich. Czasopismo Prawno-Historyczne 7.1, 227–284.
- KOTŁOWSKA A., 2013, Zwierzęta w kulturze literackiej Bizantyńczyków – Αναβλέψατε εἰς τὰ πετεινά.... Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań, 1–262.
- KOWALSKA D., GUGOLEK A., 2013, Zmiany domestykacyjne i behawioralne wskaźniki adaptacyjne zwierząt futerkowych. Wiadomości Zootechniczne, 51.1, 31–40.
- KUBIAK P., 2014, Damnatio ad bestias i inne kary wykonywane na arenie w antycznym Rzymie. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 1–262.
- KUNKEL W., 2001, Die römischen Juristen. Herkunft und soziale Stellung. Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Wien³, 1–415.
- KUPISZEWSKI H., 1971, Quelques remarques sur le parricidium dans le droit romain classique et postclassique, [w:] Studi in onore di Eoardo Volterra, vol. 4. A. Giuffrè, Milano, 601–614.
- LARSEN G. [et al.], 2012, Rethinking dog domestication by integrating genetics, archeology, and biogeography. Proceedings of the National Academy of Sciences USA 109.23, 8878–8883.
- LAZENBY F. D., 1947, Greek and Roman Household Pets. CJ 44, 245–252 i 299–307.
- LILJA S., 1965, Terms of Abuse in Roman Comedy. Suomalainen Tiedeakatemia, Helsinki, 1–117.
- LILJA S., 1976, Dogs in Ancient Greek Poetry. Societas Scientiarum Fennica, Helsinki, 1–156.

- LITEWSKI W., 2000, *Jurisprudencja rzymska*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 1–168.
- LORENZ K., 1949, *So kam der Mensch auf den Hund*. Dr. G. Borotha-Schoeler, Wien, 1–242.
- LORENZ G., 2000, *Tiere im Leben der alten Kulturen*. Schriftlose Kulturen, Alter Orient, Ägypten, Griechenland und Rom (= *Alltag und Kultur im Altertum*. Band 5). Böhlau, Wien-Köln-Weimar, I–VIII + 1–432.
- LOSEY R. J. [et al.], 2011, *Canids as persons: Early Neolithic dog and wolf burials, Cis-Baikal, Siberia*, *Journal of Anthropological Archaeology* 30, 174–189.
- MACKINNON M., 2010, „Sick as a dog”: zooarchaeological evidence for pet dog health and welfare in the Roman world. *World Archaeology* 42.2, 290–309.
- MALINOWSKI G., 2003, *Zwierzęta świata antycznego*. Studia nad „Geografią” Strabona. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, 1–328.
- MARCINIAK A., 2005, *Placing Animals in the Neolithic Social Zooarchaeology of Prehistoric Farming Communities*. Left Coast Press, London, 1–296.
- MASCHI C. A., 1976, *La conclusione della giurisprudenza classica all’età dei Severi*. Iulius Paulus, [w:] ANRW II, t. 15, 668–707.
- MAYOR A., 2006, *Grecki ogień, zatrute strzały, bomby skorpionów*, tłum. K. O. Kuraszkiewicz. Amber, Warszawa, 1–232.
- MENTZ F., 1933, *Die klassischen Hundenamen*. *Philologus* 88, 104–129, 181–202, 415–442.
- MERLEN R. H. A., 1971, „De Canibus”. *Dog and Hound in Antiquity*. J. A. Allen, London, 1–168.
- MIKLÓSI Á. 2015. *Dog Behaviour, Evolution, and Cognition*. Second Edition. Oxford University Press, Oxford, 1–400.
- MIKOŁAJCZYK I., 2004, *Rzymska literatura agronomiczna*. Wydawnictwo UMK, Toruń, 1–353.
- MORELL V., 2015, *Od wilka do psa*. *Świat Nauki* 288.8, 54–61.
- MOREY D. F., 2010, *Dogs. Domestication and the Development of a Social Bond*. Cambridge University Press, Cambridge, 1–380.
- MOREY D. F., 2014, *In search of Paleolithic dogs: a quest with mixed results*. *Journal of Archaeological Science* 52, 300–307.
- MOREY D. F., JEGER R., 2015, *Paleolithic dogs: Why sustained domestication then?* *Journal of Archaeological Science: Reports* 3, 420–428.
- NARDI M., 1980, *L’otre dei parricidi e le bestie incluse*. A. Giuffrè, Milano, 1–149.
- NOWAK M. A., TARNITA C. E., WILSON E. O., 2010, *The evolution of eusociality*. *Nature* 466, 1057–1062.
- OLIENSIS E., 2009, *Canidia, Canicula, and the Decorum of Horace’s Epodes*, [w:] *Horace – Odes and Epodes*, red. M. Lowrie. Oxford University Press, Oxford – New York, 160–187.
- ONIDA P. P., 2008, *Dall’animale vivo all’animale morto: modelli filosofico-giuridici di relazioni fra gli esseri animati*. *Diritto@Storia* 7 – Tradizione Romana <http://www.dirittoestoria.it/7/Tradizione-Romana/Onida-Animale-vivo-morto-modelli-relazioni-esseri-animati.htm>.
- ONIDA P. P., 2012, *Studi sulla condizione degli animali non umani nel sistema giuridico romano*. G. Giappichelli Editore, Torino², I–XIV + 1–386.
- ORTH F., 1910, *Der Hund im Altertum*. Gebrüder Lang, Schleusingen, 1–38 (= *Hund*, [w:] RE 8.2 [1913], coll. 2540–2582).

- ORTH F., 1914, Jagd, [w:] RE 9, coll. 558–604.
- PÄÄBO S., 2015, Neandertalczyk. W poszukiwaniu zaginionych genomów, tłum. A. Wawrzyńska, Prószyński i Ska, Warszawa, 1–344.
- PALMIRSKI T., 2007, Odpowiedzialność za szkody wyrządzone przez zwierzęta według „edictum de feris”. *Czasopismo Prawno-Historyczne* 59.1, 173–186.
- PETERSON V., 2011, An evaluation of early Spitz/Pommeranian dogs images in Greek, Etruscan and Roman art. <http://www.pomeranianproject.com/earlyspitz.html>.
- PETRILLI A., 2009, La figure du chien de la mythologie à la magie antique. *Ephesia Grammata* 3. http://www.etudesmagiques.info/2009/EG_2009-02.pdf.
- PHILLIPS A. A., WILLCOCK M. M. 1999. Xenophon and Arrian, On Hunting. Aris & Phillips, Warminster, I–XII + 1–196.
- POLOJAC M., 2001, L'actio de pauperie ed altri mezzi processuali nel caso di danneggiamento provocato dall'animale nel diritto romano. *Ius Antiquum* 1.8, 81–87.
- QIAOMEI FU [et al.], 2015, An early modern human from Romania with a recent Neanderthal ancestor. *Nature* 524, 216–219 doi:10.1038/nature14558.
- RAISOR M. J., 2005, Determining the Antiquity of Dogs Origins. *Canine Domestication as a Model for the Consilience between Molecular Genetics and Archaeology*. Archaeopress, Oxford 2005, 1–96.
- RABINOWITZ J., 2005, The 'Her' Story of the Great Witch-Goddess. Analyzing the Narratives of Hekate. Chapter III. *Amsterdam Electronic Journal for Cultural Narratology* 2. http://cf.hum.uva.nl/narratology/a05_rabinowitz_03.html#links.
- RAGONI F. A. D., 2007, Actio legis Aquiliae, actio de pauperie, edictum de feris: responsabilità per danno cagionato da cani. *Diritto@storia* 6 http://www.diritto-estoria.it/6/Tradizione-romana/Ragoni-Responsabilit-danno-cagionato-da-cani.htm#_ftn12.
- RICHARDOT P., 1998, Végèce et la culture militaire au Moyen Âge (V^e–XVe siècles). *Economica*, Paris, 1–244.
- ROGAK L., 2011, *Dogs of War. The Courage, Love, And Loyalty of Military Working Dogs*. Thomas Dunne Books, New York, 1–271.
- RÜPKE J., 2007, red. *A Companion to Roman Religion*. Blackwell Publishing, Malden, MA-Oxford, 1–576.
- RZEŹNICKA Z., 2014, Rola mięsa w okresie pomiędzy II a VII w. w świetle źródeł medycznych, [w:] *Dietetyka i sztuka kulinarna antyku i wczesnego Bizancjum (II–VII w.)*. Część II. Pokarm dla ciała i ducha, red. M. Kokoszko. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 213–447.
- SCHLEIDT W. M., SHALTER M. D., 2003, Co-evolution of Humans and Canids. An Alternative View of Dog Domestication: Homo Homini Lupus? *Evolution and Cognition* 9.1, 57–72.
- SHIPMAN P., 2010, The Animal Connection and Human Evolution. *Current Anthropology* 51.4, 519–538.
- SHIPMAN P., 2011, *The Animal Connection. A New Perspective on What Makes Us Human*, W.W. Norton & Co, New York, 1–336.
- SHIPMAN P., 2015, *The Invaders. How Humans and Their Dogs Drove Neanderthals to Extinction*. Harvard University Press, New York, 1–288.
- SKWARA E., 2001, *Historia komedii rzymskiej*, Prószyński i Ska, Warszawa, 1–269.

- SLOANE CH. F., 1955–1956, Dogs in War, Police Work and on Patrol. *Journal of Criminal Law and Criminology* 46.385, 385–395.
- SŁAPEK D., 2010, Sport i widowiska w świecie antycznym. *Kompendium*. Wydawnictwo Homini – Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Kraków–Warszawa, 1–779.
- SMITH K., 2006, Guides, Guards and Gifts to the Gods. Domesticated Dogs in the Art and Archaeology of Iron Age and Roman Britain. *Archaeopress*, Oxford, 1–84.
- SNIR A. [et al.], 2015, The Origin of Cultivation and Proto-Weeds, Long Before Neolithic Farming. *PLoS ONE* 10.7 e0131422. doi:10.1371/journal.pone.0131422
- SPENGLER H.-D., 1998, Dogmatik, Systematik, Polemik. *Untersuchungen zu Stil und Methode des Iulius Paulus*. München, Univ., Habil-Schr.
- STADTER P. A., 1976, Xenophon in Arrians's 'Cynegeticus'. *GRBS* 17.2, 157–167.
- STARK R., 1996, *The Rise of Christianity. A Sociologist Reconsiders History*. Princeton University Press, Princeton, 1–296.
- STEINER G., 2005, *Anthropocentrism and Its Discontents. The Moral Status of Animals in the History of Western Philosophy*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, I–IX + 1–332.
- SUNSTEIN C. R., NUSSBAUM M. C., 2005, red. *Animal Rights. Current Debates and New Directions*, Oxford University Press, Oxford, 1–352.
- ŚWIĘCICKA P., 2008, „Lex Aquilia de damno” – problemy z datacją ustawy. *Krakowskie Studia Prawnicze* 2, 17–32 [Zeszyt poświęcony pamięci Prof. Stanisława Płazy].
- TENNANT P. M. W., 1988, The Lupercalia and Romulus and Remus Legend, *Aclass* 31, 81–93.
- TOYNBEE, J. M. C., 1973, *Animals in Roman life and art*. Thames and Hudson, London, 1–431.
- TRCKOVA-FLAMEE A., 2010, The Cult of Sabazios. The Cult of a Gallo-Roman God on a Relief from Arlon/Aarlen (Belgium)?, *Anistoriton* 12, Essay no 2 http://www.anistor.gr/english/enback/2010_2e_Anistoriton.pdf.
- VESEY-FITZGERALD B. S., 1957, *The Domestic Dog. An Introduction to its History*. Routledge and Paul. London, I–XI +1–226.
- VILLA P., ROEBROEKS W., 2014, Neandertal Demise: An Archaeological Analysis of the Modern Human Superiority Complex, *PLOS One* 9(4): e96424. doi:10.1371/journal.pone.0096424.
- WAITES M. C., 1920, The Nature of the Lares and Their Representation in Roman Art. *American Journal of Archaeology* 24.3, 241–261.
- WALKER R. E., 1973, Roman Veterinary Medicine, [w:] Toynbee 1973, 303–343.
- WATSON A., 1970, The Original Meaning of Pauperies, *RIDA* 17, 357–367.
- WESOŁOWSKA E., 2012, Antyczny pieski świat, [w:] *Człowiek w świecie zwierząt – zwierzęta w świecie człowieka*, red. K. Ilski. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań, 9–18.
- WIEWIOROWSKI J., 2012, Prawo i źródła prawa do XI w., [w:] *Vademecum historyka mediewisty*, red. J. Nikodem, D. A. Sikorski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 334–354.
- WOŁODKIEWICZ W., 2007, Rzymskie początki współczesnej odpowiedzialności za szkody na mieniu. *Palestra* 11–12, 187–191.

- ZEDDA M. [et al.], 2006, Ancient Pompeian Dogs – Morphological and Morphometric Evidence for Different Canine Populations. *Anatomia, Hystologia, Embryologia* 35, 319–324.
- ZAŁUSKI W., 2012, O teorii kulturowego doboru grupowego na przykładzie analizy rozwoju chrześcijaństwa w cesarstwie rzymskim. *Logos i Ethos* 1.32, 63–79.
- ZIETSMAN J. C., 2000, Vicious dogs: a case study from 2000 BC to 2000 AD. *Akroterion* 45, 75–87.
- ZIMMERMANN R., 1990, *The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition*. Clarendon Press, Oxford, 1–1312.
- ZWOLSKA P., 2014, *Pies. Antyczny przyjaciel*. Avalon, Kraków, 1–179.

„DO SERCA PRZYTUL...” – CZYLI DLACZEGO WARTO BYŁO MIEĆ PSA Z PERSPEKTYWY RZYMIAN (I NIE TYLKO)

Streszczenie

Tekst omawia na przykładzie wybranych źródeł antycznych, ze szczególnym uwzględnieniem źródeł prawniczych, rolę psa w życiu starożytnych Rzymian. Autor wskazuje, że niezależnie od różnic kulturowych między pogańskim Rzymem a współczesnością uniwersalizm części z ról pełnionych przez psa w życiu Rzymian jest pokłosiem wczesnego udomowienia tych zwierząt przez człowieka. W swoim wywodzie odwołuje się do najnowszych koncepcji na temat datowania i mechanizmów domestykacji psa, dystansując się od teorii popularyzowanej przez Pat Shipman, sugerującej że sojusz między psem a przodkami współczesnych ludzi przyczynił się do wyginięcia naszego kuzyna – neandertalczyka.

Słowa kluczowe: pies, Rzym, prawo rzymskie, ewolucja, udomowienie

„THE HEART HUG...” – WHY IT WAS WORTHY TO HAVE A DOG ACCORDING TO THE ROMANS (AND NOT ONLY)

S u m m a r y

Text discusses the role of dog in the life on ancient Romans in the light of selected sources, especially the legal ones. Author underlines that despite cultural differences the universality of some attitudes of pagan Romans toward the dogs are rooted in the fact that the dogs were the earliest domesticated animals by humans. The last discoveries concerning the mechanism and the time of the dog's domestication are disputed too, rejecting the Pat Shipman's theory that the alliance between the dogs and modern humans led to Neanderthals' extinction.

Keywords: dog, Rome, Roman law, evolution, domestication